

Тетяна Бондар

БОНДАР Тетяна Олексіївна — завідувач кафедри філософії Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г.Короленка, методист Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені М.В.Остроградського. Сфера наукових інтересів — соціальна філософія.

ДЕГУМАНІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ: ПО ТОЙ БІК ВІРИ В УТОПІЮ

Найважча революція, що її ніколи не було здійснено, і яка була б радикальніша за всі революції, — це революція персоналістична, революція в ім'я людини, а не в ім'я того чи іншого суспільства.

М. Бердяєв

Актуальність дослідження. В умовах посттоталітарного суспільства, намагаючись на руїнах комуністичної утопії побудувати нову державу, вільну від догм та ідеологічних і світоглядних стереотипів, які були характерні для сторіччя, що минуло, ми перебуваємо під реальною загрозою породження нових утопічних мрій та нового тоталітаризму, оскільки, як і всі історично відомі перехідні етапи, сучасний етап «несе у собі варіативність можливих напрямків соціальної еволюції» [11, с.280]. Що є тим критерієм, який унеможливить деградацію і дегуманізацію нової ідеології та перетворення нової національної ідеї в ще одну утопію, як це відбулося з ідеєю комуністичною, коли замість проголошеного гуманізму, загальнолюдського прогресу і вільного розвитку особистості насправді ми отримали дегуманізацію, економічний і моральний (особливо!) регрес, тоталітаризм? Що зумовило подібну деградацію? Чи такий негативний і антигуманістичний варіант здійснення (завершення) комуністичної утопії був її *перманентним* наслідком, чи все ж таки стався випадково (внаслідок історичних умов, особливостей менталітету, ідеологічних перекручувань)?

Відповідь на ці питання вимагає об'єктивного та плюралістичного погляду, зокрема, переоцінки ролі самої утопії та більш глибокого аналізу специфіки утопічної свідомості і різних її проявів. На цьому етапі важливо об'єктивно проаналізувати *причини, що призвели до поширення* радянського варіанту комуністичної утопії, а також простежити *специфіку дії конкретної утопічної ідеології на людську особистість* і спробувати визначити *причини та методи її дегуманізаційного впливу*, що власне і є **метою нашого дослідження**.

Для з'ясування цього ми розглянемо категорію *блага* (що кладеться в основу кожної соціальної утопії) і спробуємо дослідити, яким чином його гуманний його зміст у комуністичній утопії переріс в антигуманний, а *благо* трансформувалось в *антиблаго*. Також розглянемо *месіанство* як таку категорію свідомості, за допомогою якої більшовики змогли активно популяризувати й поширювати власні ідеї в народних масах та використали її як основу для побудови державної ідеології.

Усю вітчизняну науково-критичну літературу, присвячену соціальним утопіям і комуністичному експерименту зокрема (а це більш ніж солідна кількість і статей, і монографій), умовно можна поділити на дві великі групи: літературу, написану за радянської доби, і літературу, написану після розпаду СРСР. Окреме місце і за спрямованістю, і за впливом на подальшу філософську думку займають праці російських релігійних філософів початку ХХ століття (М. Бердяєва, С. Франка, С. Булгакова, Л. Красавіна)*, присвячені як конкретному вивченню феномену російської революції, так і проблемам ідеології та утопізму взагалі. Дослідження, написані за радянської доби, є значно заангажованішими в ідеологічному плані; соціальні утопії в них розглядаються переважно в історичному аспекті — «до і після Маркса» — й основна увага зосереджується на витоках та особливостях формування саме марксистсько-ленінського світогляду, перетворення соціалізму й комунізму з утопії в

практично-перетворюючу науку. Це саме стосується і літератури періоду перебудови. Значно більший інтерес для нас становлять новітні наукові пошуки (перш за все — філософська періодика), присвячені аналізу марксистської концепції соціалізму, порівнянню її з ленінською та сталінською, зокрема, віднайденню в них релігійних мотивів, рис хіліазму та маніхейства тощо (статті Л. Барботько, В. Війтова, Е. Мирського, А. Галицького, Б. Вишеславцева, В. Кантора, А. Ігнатова, Г. Митрофанова, Т. Ойзермана, О. Черткової, О. Шевченка, Ю. Шерпера)**.

Розгляд комуністичної утопії як *псевдорелігійної* є, на нашу думку, найбільш доцільним і логічним, оскільки дозволяє зрозуміти причини, завдяки яким ця ідеологія стала пануючою, а також проаналізувати засоби і методи впливу, якими вона користувалась для власної легітимації, а отже, і з'ясувати причини її дегуманізаційної дії.

У цьому контексті ми розглянемо *категорію блага* перш за все як аксіологічний, моральний чинник, оскільки, якщо говорити про особливості впливу утопічної ідеології на людську свідомість, мораль є саме тим критерієм, що встановлює і регулює межу у бінарній опозиції «*благо (проголошене) / антиблаго (реалізоване)*». Не лише декларативне, а й реальне визнання пріоритету моральних цінностей є основною гарантією, що проголошувана ідеологія не стане антигуманною, міфотворчою, маніпулятивною.

Проаналізуємо на прикладі комуністичної моделі загальні **передумови виникнення та поширення соціальної утопії**.

1). Основною з таких передумов є ***складна політична ситуація (перехідний період), коли попередня ідеологічна система відживає себе і не відповідає існуючому соціальному ідеалу***. Наявність певного соціального ідеалу, уявлення, образу досконалого суспільного життя, що виникає через невдоволення існуючим ладом є чи не найважливішим елементом утопічних вчень. У цьому плані *соціальний ідеал* акумулює у собі все те, що має задовольняти потреби людини і мати для неї (і суспільства) значення позитивної цінності, а отже, за своїм значенням наближається до визначення поняття *блага*. І соціальний ідеал, і благо є тими категоріями, якими найчастіше маніпулюють творці ідеології з метою закріплення своїх позицій та поширення потрібних ідей серед мас.

2). ***Орієнтація на віру адептів та релігійний характер щодо вибору методів впливу на їхню свідомість*** є другою важливою умовою поширення утопії. Про методи впливу ми скажемо пізніше. Віра ж є тим «цементом», на якому утопії тримаються, вона здатна повести вперед до неймовірних звершень в ім'я і на шляху до істинного «ідеалу» і є водночас наймогутнішим засобом, з допомогою якого можна контролювати людину, штовхнути її на безумства і злочини заради ідеологічної примари. «Будь-яка віра, — писав С. Франк, — яким би не був її зміст, створює *відповідну собі мораль*, тобто покладає на віруючого певні обов'язки і визначає, що в його житті, інтересах і вчинках повинно вважатись *добром*, і що *злом*» [14, с.41].

3). Наявність віри передбачає наступну умову поширення утопії — її ***месіанізм, претензію на роль рятівника світу та створення власної соціально-гносеологічної схеми вдосконалення суспільного життя, визначення ролі і місця людини в системі природи та нового суспільства***. Захопивши владу у свої руки, партійне керівництво розуміло: ніякі покарання, примус чи страх не здатні дати повного контролю над людиною. А метою ленінської партії було саме «підкорення стихійних сил масового руху комуністичній «свідомості» [3, с.76]. Для цього чи не найліпше підходила ідея про ***власне месіанство***. Будуючи міф про Революцію як романтику, оспівуючи власні дії як гуманістичні і єдино правильні, партія кидала до «народних мас» досить гучні гасла, які, природно, не могли не знайти відгуку, оскільки базувались на принципі задоволення трьох основних потреб, які має вирішувати Месія — *миру, добробуту і справедливості*.***

Щодо розгляду ідей месіанства з точки зору долі соціально-політичних спільностей існує ціла літературна традиція. Як зазначає у своїй праці О. Шелудченко, «прихід Месії є своєрідною категорією, що використовується церковними діячами для *постулювання власної значимості для суспільства* (виділення наше. — Т.Б.), месіанство ... здобуває *характер інструменту легітимації політичного панування церкви в сучасному світі*» [17, с.9].

4). *Наявність певних соціально-політичних сил, здатних підтримати ключові ідеї нової утопії й адаптувати їх для широкого загалу.* Такою силою в Росії виступила революційно налаштована інтелігенція з її незгасимим комплексом вини щодо долі власного народу та жертвним бажанням цю долю поліпшити.

5). *Прошарок населення, на інтереси якого орієнтується відповідна утопія, і який є найбільш кількісним або ж найбільш активним.* На початку ХХ ст. термін «соціалізм» сприймався не лише як учення, теорія, а швидше як тип світопочування (тому дефініції «пролетарій» і «людськість» ототожнювались) [4, с.22]. Таким чином саме пролетаріат і став тим прошарком, на який орієнтувалась комуністична утопія. Вважалося, що саме пролетаріат має здійснити в майбутньому історичну справедливість і, виражаючи родову потенцію людського роду, стати всім. Пролетаріату наполегливо навіювалась його «богообраність» та месіанська (під проводом партії!) роль у зміні світобудови. У культовій праці «Основи марксизму-ленінізму» пролетаріат названо «надією», «авангардом» усього людства, перед яким стоїть надзвичайне завдання побудови нового суспільства, і це завдання робітнички «не можуть передоручити нікому іншому» [9, с.329]. Отже, месіанську роль покладено саме на них. До того ж, протягом будівництва соціалізму і руху до комуністичного суспільства перемоги пролетаріату, як зазначають автори підручника, вже «набагато зменшили страждання і біди людства, а для народів ряду країн ... відкрили шлях до благополуччя і щастя» [9, с.330].

Після таких оптимістичних тверджень природно виникає запитання: якщо все так добре планувалося, чому проголошуваний шлях до благополуччя і щастя обернувся трагедією для стількох народів? Де помилилися більшовики? Розглянувши передумови виникнення комуністичної утопії, простежимо механізм її дії після того, як вона стала пануючою.

Узявши на себе роль своєрідного виконавця християнського заповіту, комунізм залучив до своїх лав усіх, хто потребував віри. Замінивши релігійні догмати на власні, компартійна псевдорелігія виразно пафосно почала претендувати на втілення ідеї всесвітньої революції, щоб тим самим контролювати й інші території. Саме тут і розпочалося розходження між практикою і теорією. Те, що феномен революції дихотомічний за своєю сутністю, простежив ще М. Бердяєв. На його думку, ця дихотомія полягає в тому, що «повстання проти неправди, несправедливості дуже швидко переростає у свою протилежність і, зі встановленням революцією нового ладу, починає чинитися нова неправда. Як правило, скерована проти деспотизму й тиранії революція завжди у певний момент свого розгортання створює власну диктатуру й тиранію, скасовує всі свободи» [1, с.115].

Замість очікуваної волі народ отримав лише нові кайдани. І не тільки ідеологічні. Як засіб тотального контролю компартійна псевдорелігія використала синтез: страх як основа зовнішнього контролю, запозичений у міфології, та запозичена в традиційній релігії мораль як основа контролю внутрішнього. У цьому і виявлялася справжня її суть: зі знаком повної протилежності проголошуваний *месіанізм* насправді був *антимесіанізмом*, а всі постульовані ідеали й цілі хоч звучали і досить гуманно та були, здавалося, скеровані на загальне благо, насправді мали далеко не гуманний зміст. Цікавою з цього приводу є думка А.Ігнатова, який причину такої дихотомії вбачав у тому, що комунізм, вибірково запозичивши окремі гуманістичні ідеї християнства (справедливість, братерство, рівність), намагався здійснити їх «без любові до ближнього і без любові до Бога, тобто реалізувати соціалістичний ідеал без відповідних для нього засобів і без його буттєвої основи» [5, с.23].

У боротьбі за владу і з метою закріплення віри своїх adeptів партійне керівництво все активніше почало вдаватися до **методів психологічного впливу на свідомість**. Цікавим у цьому плані може бути ряд цитат зі статті *Ю.Поліщук, Є.Петрової «Не сотвори собі кумира»* [12], в якій автори описують механізм дії на свідомість людини деструктивних релігійних організацій, що можна віднести і на адресу компартії.

◆ «Деструктивні релігійні організації, — як зазначають автори, — це духовний наркотик, поширюваний серед молоді в яскравій привабливій «обгортці». Слідом за брехливими обіцянками духовного зростання й оновлення йде обов'язкове повне пригнічення і руйнування особистості втягнутої у них людини. Потрапляючи в духовну залежність від секти

(компартії. — Т.Б.), у членів секти відбувається повне ототожнення (ідентифікація) себе як невід'ємної її частини, а корисливі інтереси секти (приховані від непосвячених за красивою словесною оболонкою) поступово стають особистими інтересами адепта, що вірить у рятівну роль керівника секти (*Леніна, Сталіна і т.д.* — Т.Б.).»

◆ «Секта влаштовує жорсткий контроль над думками, почуттями і поведінкою адепта. Такий тотальний психічний і фізичний контроль досягається завдяки постійній завантаженості справами секти (*партзавданнями.* — Т.Б.), проведенням багатогодинних богослужінь і обрядів (*вечори в клубах, засідання.* — Т.Б.), ініціацій (*прийняття в піонери, комсомол, партію; дошка пошани, ордени, грамоти, почесні звання і т.д.* — Т.Б.), медитацій, колективних та індивідуальних читань спеціально підібраної літератури, яку видає і розповсюджує секта (*історія КППС як навчальна дисципліна тощо.* — Т.Б.). При цьому суворо відсікається вся непотрібна секті інформація, здатна відкрити очі віруючим (*та ж сама т.зв. буржуазна література.* — Т.Б.), зокрема, забороняється користуватися ТВ і радіо (*у випадку компартії вони були взяті під повний контроль.* — Т.Б.). Завантаженість справами і дорученнями секти не залишає часу і можливостей міркувати, просто осмислити своє становище. Тим самим пригнічується здатність до критичного мислення поряд із формуванням стійких домінуючих і надцінних (емоційно насичених) ідей, що відповідають ученню секти».

◆ Ще одним шляхом впливу на психіку і контролю свідомості є «формування за допомогою певних психотехнік (психокодування, психопрограмування) станів зміненої свідомості, за якої різко підвищується сприйнятливість до навіювань і повністю пригнічується здатність критично осмислювати ситуацію, піддавати її сумніву. До формування зміненої свідомості призводять багаторазове введення адептів у гіпнотичні і напівгіпнотичні стани завдяки певним психологічним (вербальним і невербальним) та фізичним впливам під виглядом релігійних (*партійних.* — Т.Б.) проповідей, ритуалів, співів (*про партію, про Леніна-Сталіна, про дружбу, про любов до Батьківщини і т.д.* — Т.Б.) тощо» [12, с.53].

Для більшого впливу на народні маси компартія не обмежилась використанням вище перелічених засобів, а вдалася і до застосування нових, власних.

1) Намагання зробити певне явище (думку, поведінку тощо) масовим.

Наприклад, створювалася ілюзія, що проти релігії «борються всі». А отже, окремий індивід, котрий не вписувався в оце «всі», почувався певною мірою надщербленим, недосконалим, відірваним від загалу. Особливо відчутним це стало після вересня 1932 року, коли Сталіним було оголошено «безбожну п'ятирічку», за якою до 1937 року в СРСР мало бути знищено всі релігійні конфесії й різні вияви релігійності.

2) Відбір для впливу «легких жертв».

Маємо на увазі людей з несформованою життєвою позицією, підлітків, дітей. Причому частіше — останні дві категорії, адже маніпулювати розумом дітей значно простіше, ніж розумом дорослих, оскільки в останніх уже сформовані певні стереотипи й погляди на життя. Дитина ж, власне, ще формується і, вриваючись в її свідомість на цьому етапі, легко під впливом певної ідеї скерувати її у потрібному напрямку****.

3) Обмеження доступу конкурентній ідеології до впливу на свідомість.

Домагаючись останнього, компартія через державні органи фактично домоглась заборони обіймати посаду вчителя чи отримувати педагогічну освіту віруючим [10, с.273], оскільки християнство, як сила *конкурентна*, становило реальну загрозу її існуванню. Як писала у 1929 році Н. Крупська, «...до дії нового підготовлюваного вчителя ми маємо пред'явити категоричну вимогу — бути переконаним антирелігійником. Якщо ти релігійний — вибирай собі іншу професію, а не професію вчителя» [10, с.279].

Ця атеїстичність була зовсім не випадковою, адже «неусвідомлений хліастичний і месіанський елемент соціалізму» неминуче породжує фанатизм, що носить «войовничий антирелігійний характер» [7, с.22]. Старозавітно-хліастичні витоки в науковому соціалізмі ще в 1910 році помітив С. Булгаков. «В основі соціалізму як світогляду, — зазначав філософ, — лежить давня хліастична віра в настання земного раю і в земне подолання історичної трагедії. Для цієї віри, що є суттю соціалізму, порівняно другорядне значення має спеціальна розробка

деталей доктрини. Соціалізм — це раціоналістичний, переведений з мови космології й теології на мову політекономії переклад іудейського хілізму. Обраний народ, носій месіанської ідеї, або пізніше в християнському сектантстві — народ «святих», змінився «пролетаріатом» з особливою пролетарською душею і особливою революційною місією, причому обраність ця визначалась уже не внутрішнім самовизначенням як необхідною умовою месіанського обрання, але зовнішнім фактом належності до пролетаріату, становищем у виробничому процесі. Роль Сатани і Веліара... відводилась на долю класу капіталістів, виведених у ранг представників метафізичного зла... Месіанським мукам і останнім стражданням тут відповідає невідворотне і, відповідно до «теорії зубожіння», прогресуюче збідніння народних мас, що супроводжується зростанням класового антагонізму» [7, с.21 — 22].

Пролетарська культура таким чином виступила культурою, цілком адаптованою для великої кількості бідних людей. Пролетаріат не відав (та й не хотів відати), як саме компартія вирішуватиме його проблеми. Для нього того, що є «зав'язка — жовтень, а розв'язка — сонячний вік, і до нього ідемо» [15], виявилось досить, щоб повірити в утопію. Відсутність схеми розвитку усвідомлювали еретики — так звані «вороги народу». Компартія, імітуючи процес вирішення проблем пролетаріату, вирішувала скоріше питання про стабілізацію власних позицій у свідомості того ж пролетаріату (діяла, скажімо, від його імені), навіюючи таким чином комплекс неповноцінності.

Священною ідеєю встановлення світового комунізму й обіцянками земного раю владі значно легше було збурити народ на кровопролиття і братовбивство, приховавши за месіанізмом власні, далеко не гуманістичні (**антимесіанські**) наміри.

Чим більше будівники світлого майбутнього прагнули досягнути даль, тим більше усвідомлювали, що це неможливо. Поступово прийшло розуміння справжньої суті комуністичної утопії, безперспективності вимірюваного майбутнього. Екзистенціальний вакуум переріс у вакуум духовний. М. Бердяєв пояснював подібну метаморфозу таким чином: «Екзистенціальний час в революціях є лише миттю, вона зникає за плином часу. Революції завжди погано закінчуються (виділення наше. — Т.Б.). Детермінізм перемагає свободу, історичний час перемагає час екзистенціальний» [1, с.120]. Ця екзистенційна криза настає перманентно як наслідок атеїстичного богоборства, що зовсім не випадково так категорично й безапеляційно твердило, що ні Бога, ні майбутнього життя не існує, а єдино існуючий світ — наш матеріальний. Ця теза є ключовою, оскільки констатує *перенесення* більшовиками основних акцентів із царини благ духовних у царину суто матеріального. Складається специфічна ситуація, за якої «релігія служіння земним потребам і релігія служіння ідеальним цінностям стикаються тут між собою, і яким би складним і багатоманітним не було їхнє ірраціональне психологічне переплетіння в душі людини-інтелігента, у сфері інтелектуальної свідомості їх зіткнення призводить до цілковитого винищення ідеальних запитів в ім'я цілісності і чистоти моралістичної віри» [2, с.42]. А останнє, як відомо, ніколи не зможе замінити собою справжніх духовних цінностей, оскільки «з радикального заперечення трансценденції випливає настільки ж радикальна беззмістовність всього суцього, включаючи і життя, і прагнення людини, і її діяльність» [5, с.29]. Саме в такій екзистенційній порожнечі владі легко вказати на ідеал, який поверне життям втрачений сенс — ідеал, який сформує найбільш вигідну для тоталітарної держави людину, — маленького гвинтика великої фабрики, слухняний механізм для виконання наказів. А це вже ніяк не гуманізм, і зовсім не благо для особистості.

Таким чином спостерігаємо разючу розбіжність між благом проголошуваним і реальними намірами більшовицької партії. І тези К. Маркса стосовно доцільності соціального насильства, диктатури пролетаріату, всесвітньої соціалістичної революції та автоматичної гарантованості робітничому класу моральних чеснот, радо запозичені ідеологією компартії, і самі по собі, і, особливо в їхньому реальному втіленні, виявились небезпечними і спрямованими проти людини. У цьому, власне, і полягав основний принцип дегуманізації. Врешті-решт усвідомлюючи це, людина опинялась над прірвою жаху і безвір'я. Деякі ламались і повертали назад, душевно спустошені. Деякі бунтували. Однак іноді було вже занадто пізно, щоб

повернутись — надто глибокими були руїни ідеалів позаду. І тому революція як романтика хоч і мала б являти собою геть інший полюс стосовно постреволуційних реалій, в аналізованій ситуації **перманентно переходить в останню**. «В революції, — зазначає М. Бердяєв, — людина прагне звільнитися від рабства у держави, аристократії, буржуазії, у виснажених святинь та ідолів, але негайно створюються нові ідоли, нові хибні святині, і потрапляють у рабство за нової тиранії» [1, с.117]. Тож постреволуційні реалії (*антиблаго*) є безумовним фіналом революції як романтики (*благо*).

Таким чином, маніпулюючи свідомістю мільйонів людей, що повірили в комунізм, більшовицька партія маскувала свою справжню сутність — внутрішню порожнечу і безперспективність. Адже, на відміну від того самого християнства, комунізм був лише псевдорелігією — набувши ознак та використовуючи механізм впливу справжньої релігії, він, власне, так і залишився лише непогано змодельованим її заміником, муляжем, що черпав докази із соціальної утопії і був замілким, щоб задовольнити глибинні духовні потреби людини. А, отже, навіюваний масі курс «до світлого майбутнього» насправді не міг бути виконаним взагалі, оскільки прямував в нікуди.

* Див. такі праці: *Бердяєв М.* Царство Духа и Царство Кесаря (М., 1995), *Булгаков С.* О просвещении просветителей // Новое время. — 1990. — №29, *Красавин Л.* Религиозная сущность большевизма // Звезда. — 1994. — №7, *Троцкий Л.* Термидор // Новое время. — 1990. — №32, *Франк С.* По ту сторону правого и левого // Новый мир. — 1990. — № 4, *Франк С.* Этика нигилизма // Новое время. — 1990. — №30.

** Перелічимо основні: *Валицкий А.* Коммунистическая утопия и судьба социалистического эксперимента в России // Вопросы философии. — 1998. — №8; *Вышеславцев Б.* Парадоксы коммунизма // Слово. — 1994. — №7-8; *Кантор В.К.* Проблема антихриста как проблема тоталитарного слома европеизма // Вопросы философии. — 2001. — №4; *Игнатов А.* Отрицание и имитация: две стороны коммунистического отношения к религии // Вопросы философии. — 2000. — №4; *Митрофанов Г.* Марксизм как ветхозаветный хилиазм: религиозно-мировоззренческие истоки коммунизма в оценке русских религиозных философов // Посев. — 2002. — №2; *Ойзерман Т.И.* Марксистская концепция социализма и реальный социализм // Вопросы философии. — 2002. — №№2, 3; *Черткова Е.Л.* Метаморфозы утопического сознания (от утопии к утопизму) // Вопросы философии. — 2001. — №7.

*** Загальною рисою конструктів месіанства в усіх релігіях є те, що вони, за О. Шелудченко, мають два виміри — індивідуальний та загально-соціальний. Перший полягає в тому, що Месія витлумачується як особистість — залишаючись серед людей і людиною, він виходить за цю визначеність, стаючи причетним до сфери сакральної дії. Другий вимір (і саме він становить для нас основний інтерес) полягає в тому, що Месія є силою соціального перетворення, вирішення саме суспільних (переважно соціально-політичних) проблем свого часу. У контексті другого виміру виділяються три основних прагнення людської спільноти — миру, добробуту і справедливості — з яких, власне, і випливають три основні функції Месії:

- 1) миротворча — припинення усіх воєн і встановлення миру;
- 2) вирішення соціальних проблем і забезпечення загального добробуту;
- 3) встановлення соціальної і моральної справедливості через покарання грішників і нагородження праведників.

**** Прикладом подібного впливу може служити, зокрема, лист-наказ юним безвірникам, направлений головою ЦРСВБ СРСР О.М.Ярославським і опублікований у спеціальному часописі «Безвірник» від 11 серпня 1929 року. Лист насичено наказовими формами і часто повторюваними кодами (чи не для навіювання?!):

«Піонер! До боротьби з релігією *будь* готовий!

Організуй дитячі групи безвірників, а коли підростеш — *вступай* у Спілку безвірників. *Будь* сміливим у відстоюванні своїх безвірницьких поглядів. < ... > *Пам'ятай*, що не тільки капіталіст, банкір, який живе за кордоном, — *твій ворог*, не тільки фашист, котрий хоче стерти з лиця землі робітників і селян СРСР, — *твій ворог*, *пам'ятай*, що не тільки куркуль і

непман — твої вороги, пам'ятай — твій ворог — це також релігія, яка одурманює свідомість твоїх батьків, заважає їм по-справжньому боротися, по-справжньому розуміти життя» [10, с.270] (виділення наше — Т.Б.).

Література

1. *Бердяев М.* Царство Духа и Царство Кесаря. — М., 1995.
2. *Булгаков С.* О просвещении просветителей // Новое время. — 1990. — №29.
3. *Валицкий А.* Коммунистическая утопия и судьба социалистического эксперимента в России // Вопросы философии. — 1998. — №8.
4. *Гундорова Т.* Руйнування романтичної метафізики // Слово і час. — 1993. — №12.
5. *Игнатов А.* Отрицание и имитация: две стороны коммунистического отношения к религии // Вопросы философии. — 2000. — №4.
6. *Кантор В.К.* Проблема антихриста как проблема тоталитарного слома европеизма // Вопросы философии. — 2001. — №4.
7. *Митрофанов Г.* Марксизм как ветхозаветный хилиазм: религиозно-мировоззренческие истоки коммунизма в оценке русских религиозных философов // Посев. — 2002. — №2.
8. *Ойзерман Т.И.* Марксистская концепция социализма и реальный социализм // Вопросы философии. — 2002. — №№ 2, 3.
9. Основы марксизма-ленинизма. — Москва, 1960.
10. *Пащенко В.О.* Православ'я в Україні: Державно-церковні стосунки (20-30-ті рр.). — Полтава, 1995.
11. Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів. — Київ, 1997.
12. *Полищук Ю., Петрова Е.* Не сотвори себе кумира (как действуют на сознание человека деструктивные религиозные организации) // Основы безопасности жизни. — 2000. — №5.
13. Філософія політики. Короткий енциклопедичний словник /Авт.-упорядник Андрущенко В.П. та ін. — Київ, 2002.
14. *Франк С.* Этика нигилизма // Новое время. — 1990. — №30.
15. *Хвильовий М.* Твори. У 2-х томах. — Т.1. — Київ, 1990.
16. *Черткова Е.Л.* Метаморфозы утопического сознания (от утопии к утопизму) // Вопросы философии. — 2001. — №7.
17. *Шелудченко О.* Месіанські ідеї монотеїстичних релігій. Автореферат дис. к. філос. н. — Київ, 2000.

Надійшла до редакції 28.09.2004 р.